

УДК 745/749.03(477.83–25=411.16)

Наталія Левкович

**МОДЕЛЬ ЗЕМЛІ ОБІТОВАНОЇ В ЄВРЕЙСЬКОМУ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОМУ
МИСТЕЦТВІ ГАЛИЧИНИ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.:
ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ І КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ**

В історії, культурі, філософії євреїв усього світу Земля Ізраїлю має особливе значення. Для переважної більшості представників єврейських громад інформація про Святу Землю обітовану Богом передавалася з покоління в покоління через письмові та усні розповіді, зображення в оздобленні ритуальних предметів, які в кінцевому підсумку отримали статус символів, іноді через призму культурних традицій інших народів. Водночас ряд мотивів і образів у творах декоративно-ужиткового мистецтва залишилися незмінними і домінуючими впродовж багатьох століть, впливаючи на формування ідентичності народу. До них належать символи Землі Обітованої: виноградну лозу, пальмові гілки, гранатові плоди, мотив павича та багато інших.

Ключові слова: Земля Обітована, Єврейське мистецтво, виноградна лоза, гранатові плоди, пальмові гілки, мотив павича.

Levkovich N.

**THE MODEL OF THE PROMISED LAND IN JEWISH ARTS
AND CRAFTS OF HALYCHYNA IN THE XVIII – THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURIES:
IDENTITY PROBLEM AND CULTURAL TRADITION**

For the vast majority of the representatives of Jewish communities the information about the Holy Land and the Temple passed from generation to generation through oral and written narratives, deep symbols, which eventually acquired the status of characters, it sometimes passed through the prism of the cultural traditions of other nations. At the same time a number of stories and images in the works of arts and crafts have remained unchanged and dominant for centuries. These include grape vine, the Holy Land, palm branches, pomegranate, peacock and many others.

Key words: Holy Land, Jewish arts, grape vine, palm branches, pomegranate, peacock.

Левкович Н.

**МОДЕЛЬ ЗЕМЛІ ОБЕТОВАНОЇ В ЄВРЕЙСЬКОМУ
ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМУ ІСКУССТВЕ ГАЛИЦІЇ ХVІІІ – ПЕРВОЇ ТРЕТИ ХХ ВВ.:
ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ І КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ.**

В історії, культурі, філософії євреїв всего мира Земля Ізраїля має особливе значення. Для переважної більшості представників єврейських спільнот інформація про Святу Землю обетовану Богом передавалася з покоління к поколінню через письмові та усні розповіді, зображення в декоративних ритуальних предметах, які в кінцевому підсумку отримали статус символів, іноді через призму культурних традицій інших народів. В той же час ряд мотивів і образів в произведениях декоративно-прикладного мистецтва залишилися незмінними і домінуючими на протязі багатьох століть, впливаючи на формування ідентичності народу. К ним належать символи Землі Обетованої: виноградна лоза, пальмові гілки, плоди граната, мотив павича та багато інших.

Ключевые слова: Земля Обетованная, єврейське мистецтво, виноградна лоза, плоди граната, пальмові гілки, мотив павича.

Обіцяна Богом обраному народові Земля Ізраїлю стає великим символом і необмеженим у часі очікуванням, сподіванням на прийдешнє чудо. Єврейська нація не формувалася на одній географічній території, яка б могла вважатися її прабатьківщиною і на яку вона б мала незаперечне історичне право. Ізраїль – це Земля, яку обіцяє народові Бог, земля святості, духовності, безмежної віри та дотримання законів Тори, і хто б не володів цією територією, які б народи там не жили, євреї знають, що «вся земля належить Всевишньому, Він сотворив її і віддав тому, кому захотів, і забрав у кого захотів, і по Своїй волі віддав її нам» [1, с. 2–3].

Середньовічний коментатор Тори Раші закріплює за юдеями моральне право на територію землі Ізраїлю. Обітниця і пророцтво дару землі багаторазово наголошується в священних текстах. Право на цю територію для юдеїв є абсолютним, закріпленим найвищим законом, яким є Тора, і жодні інші земні закони не можуть цьому суперечити.

Розселені по всій території Європи євреї, часто перебуваючи під гнітом влади та зі значно обмеженими правами, формували у власній уяві образ раю, який накладали на образ землі Ізраїлю. У книзі пророцтва Єзекіїля з урахуванням тих страждань, які зазнають євреї, дано обіцянку воскресіння та оселення в Землі Ізраїлю: «Оті кості – це все дім Ізраїлю. Вони кажуть: Кості наші висохли, надія наша пропала, прийшов кінець нам! Тому пророк скажи їм: Так говорить Господь Бог: Ось я відчиню гроби ваші, і виведу вас, народ мій, з гробів ваших, і приведу вас назад в Ізраїльську землю. 13. І зрозумієте, що я Господь, як відчиню ваші гроби і виведу вас, мій народ, з гробів ваших. 14. І дам вам дух мій, і ви знову оживете, і я розміщу вас на землі вашій, і зрозумієте, що я – Господь; я сказав і зроблю це» (Книга Пророка Єзекіїля, 37, 13:14). Пророцтво Єзекіїля разом із землею обіцяє юдеям об'єднання всіх колін, що вийшли з Єгипту: «Ось Я візьму Ізраїлевих синів з-посеред народів, куди вони пішли. І позбираю їх звідусіль і приведу їх у їхні власні земля, і Я зроблю їх за один народ на землі, на горах Ізраїлю; і один Цар буде царем у них» (Книга Пророка Єзекіїля, 37, 21:22). Опосередковано ця обіцянка сповнена надією на власну державу та незалежність, набуває нових конотацій та актуальностей від другої половини XIX ст. – періоду «Весни народів» на теренах Європи.

Традиційно, проживаючи в різних країнах світу, євреї не пов'язували себе з ними, а місце свого народження не вважали Батьківщиною. Рабини та учителі Талмуду постійно наголошували на необхідності збереження історичної пам'яті про землю Ізраїлю, про часи існування Храму як духовного, культурного, юридичного та політичного центру. Таким чином, ідея Землі Ізраїлю, як омріяної Батьківщини, до якої всі повернуться, проникає у філософію, культуру, мистецтво євреїв діаспори.

Уявлення про святість, красу та щедроти ханаанської землі у свідомості євреїв Європи, які здебільшого не усвідомлювали її місця розташування, географічних особливостей, формувалося на основі священних текстів Тори та середньовічних коментарів. Ця земля в книзі Вихід багаторазово згадується як «земля, що тече молоком і медом» (Вихід. 3:8; Вихід 3:17). І як у свій час євреї Єгипту повірили Мойсеєві, що така земля існує і вона належатиме їм, за сучасними підрахунками близько трьох мільйонів людей вирушило на її пошуки, так і євреї діаспори зберігали віру в те, що вони отримають цю землю як нагороду за пам'ять, дотримання всіх заповідей і збереження святості.

Із плином часу образ святої обіцяної землі ототожнюється з образом Єрусалима як столиці держави та місця Храму. В Агаді, перше видання якої датується 1767 роком, опубліковано карту Землі Ізраїлю в оточенні зображень, пов'язаних із храмовою символікою: первосвященника Аарона, табору юдеїв у пустелі навколо Скинії, жертвенника, менори, столу для хліба пропозицій [2]. У численних мініатюрах, гравюрах карти Святої Землі будуть зображеннями карт Єрусалима, доволі часто схематичними та навіть уявними. Надзвичайно поширеними від XVIII ст. стали тиражовані європейськими видавництвами карти землі Ізраїлю, які мали загальну назву карти «Святої землі» [3; 4; 5; 6; 7]. В окремих випадках карти Святої Землі характеризувалися як карта обіцяної землі праотців Авраама, Ісаака і Якова. Здебільшого ці карти географічно неточні, однак вони давали можливість євреям європейської діаспори візуально уявити «власну», обіцяну Богом землю.

Важливість образу Землі Обіцяної – Землі Ізраїлю в юдейській релігії, філософії, мистецтві вплинула на формування низки символів, які на різних рівнях сприйняття втілюють первісну ідею. Образ Землі Ізраїлю, з її багатством, красою та святістю, детально описаний у Торі. Згадані щедроти земних плодів із часом стануть символами обіцяної юдеям землі. «7. Бо Господь, Бог твій, уводить тебе до Краю хорошого, до Краю водних потоків, джерел та безодень, що виходять у долині й на горі. 8. До Краю пшениці, й ячменю, і винограду, і фіги, і гранату, до Краю оливкового дерева та меду...» (Повторення закону 8:7-8). Сім перелічених плодів у Землі Обіцяній стануть її символами і їх перші плоди принеситимуться для жертви в Храмі. «1. І станеться, коли ти ввійдеш до того Краю, що Господь, Бог твій, дає тобі як спадок, і посядеш його, і осядеш у ньому. 2. То візьмеш із початків усякого плоду землі, що збереш із Краю свого, що Господь, Бог твій, дає тобі, і покладеш їх у кіш, та й підеш до місця, яке вибере Господь, Бог твій, щоб там пробувало Ім'я Його. 3. І прийдеш ти до священника, що буде тими днями, та й скажеш йому: Засвідчую це сьогодні Господеві, Богові твоєму, що я ввійшов до Краю, що Господь запрягнув був батькам нашим, щоб дати нам. 4. І візьме священник того коша з твоєї руки, і покладе його перед жертвником Господа, Бога твого. 5. А ти відповіси та й скажеш перед лицем Господа, Бога свого: Мандрівний арамеянин був мій батько, і він зійшов до Єгипту, і часово замешкав там із небагатьма людьми, та й став там народом великим, сильним та численним. 6. І чинили нам зло єгиптяни, і гнобили нас, і давали нас на роботу тяжку. 7. І голосили ми до Господа, Бога батьків наших. І почув Господь голос наш, і побачив нашу біду, і труд наш, і утиск наш. 8. І вивів нас Господь із Єгипту рукою сильною та плечем витягненим, і страхом великим, і ознаками та чудами. 9. І привів нас до цього місця, і дав нам цей Край, Край, що тече молоком та медом» (Повторення закону 26:1-9). Таким чином, сім перелічених плодів стають основними символами родючості Землі Ізраїлю та використовуються в оздобленні ритуальних предметів: Корон Тори, рімонім, торашилдів, торамантлів, бсамім, мізрахів, шлюбних контрактів ктубот, мацев тощо.

Одним із найпоширеніших мотивів оздоблення пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва є виноградна лоза та гроно. Виноград багаторазово згадано в текстах Тори як втілення краси, родючості, плодovitості,

божественного задуму. У притчах пророка Ісаї Бог є виноградарем, а Ізраїль – виноградником, великі запаси вина символізують процвітання (Буття, 46:11-12), до Великого Потопу виноградарем був Ной. Виноградну лозу доволі часто трактують як Дерево життя [8, с. 70] і вона є втіленням землі Ізраїлю і Тори [9, с. 369].

Зображення мотиву виноградної лози та грона в єврейському мистецтві має давні традиції. Воно оздоблювало Єрусалимський Храм, мозаїчні підлоги античних синагог, мініатюри середньовічних рукописів, друковані видання основних книг Кабали та ін. Символізм лози підкреслено в карті Землі Ізраїлю з праці Йогана Сімоніса 1741 р. [10], яка кілька разів перевидавалася в ХІХ ст. і була надзвичайно популярною серед європейський читачів.

Із виноградною лозою та гронам у єврейському декоративно-ужитковому мистецтві пов'язана композиція «Посланці у землю Ханаанську». Центральним мотивом здебільшого є велике грона винограду, яке на жердині несуть двоє чоловіків. Інколи антропоморфні постаті замінені зображеннями двох ведмедів, або заховані за кущами, драперіями тощо. Виноградне грона, яке не під силу підняти одному чоловікові є втіленням божественних щедрот, благодаті та багатства обіцяної землі. Такі зображення доволі часто декорують надгробки мацеви. Тут їх зміст можна розуміти як обіцянку воскресіння та повернення душі до щедрої землі Ізраїлю.

Сюжет «Посланці в землю Ханаанську» можна трактувати на кількох рівнях сприйняття. Більш глибоке його значення пов'язане з «гріхом розвідників», через який євреї в пустелі зневірилися і тривалий час не могли дійти до мети. Обман розвідників відбувся 9 ава, розгніваний Бог покарав юдеїв, які плакали без причини, і тому в цей день вони страждали й оплакують цей день до сьогодні (9 ава було зруйновано Перший і Другий Єрусалимський Храм. Також цим днем розпочинається вигнання євреїв з Іспанії, створення гетто в Італії та ще багато пізніших катастроф у єврейській історії). Упродовж перебування євреїв у пустелі Бог постійно підтримував свій народ, дарував йому підтвердження зв'язку: манну небесну для харчування, хмари для тіні над їх головами, одяг який не зношувався і не забруднювався, і тіла їх не втомлювалися (Повторення закону 8:2-4). Великі грона винограду – це натяк на ще одну ласку Бога, бо такі плоди міг створити тільки Він. Так, виноградне грона стає символом багатоті і родючої землі, цілком близької, однак через гріхи і зневіру дорога до неї стає довгою і для багатьох нездоланною.

Поширеність мотиву виноградної лози та грона пояснюється також їхнім надзвичайно активним використанням у християнському мистецтві. Виноградна лоза та грона з відмінним від юдейського значенням оздоблюють інтер'єри храмів, предмети релігійного та домашнього призначення.

Ще одним символом Землі Ізраїлю, серед семи плодів, є біблійна смоківниця (фіга). Смоківниця, плодами якої є солодкий, як мед, інжир, як і виноградна лоза, доволі часто згадують у текстах Тори, а в пізніші періоди набуває різного символічного змісту. З часом смоківниця стала символом мудрості та насолоди Тори. У Притчах сказано: «Той, хто пильнує смоківницю буде їсти плоди її» (Притчі 27:18), відповідно той, хто дотримується законів Тори, вивчає і шанує її, буде нагороджений солодким плодом пізнання. У єврейській традиції фігове дерево асоціюється з райським Деревом пізнання добра і зла.

Смоківниця не росте на теренах Європи, і першоджерелами для відтворення листя та плодів фіги у творах єврейського декоративно-ужиткового мистецтва були мініатюри середньовічних рукописів, графічні зображення з натуралістичних атласів, привезене зі Сходу товари: тканини, кераміка, художній метал, а також твори європейського мистецтва, у які мотив фігового листя перейшов з Античності. Зазнавши кількох перенесень, мотив фігового листя та плодів набуває значної стилізації, часто трансформуючись у зображення листочків із п'ятьма заокругленнями (доволі схожих до виноградного листя) і плодів, що нагадують груші або яблука. Значно стилізоване листя смоківниці за своїми формами нагадує спрощену пальмету, що є надзвичайно поширеним мотивом у єврейському декоративно-ужитковому мистецтві Східної Галичини ХVІІІ – першої третини ХХ ст.

Важливим символом Землі Ізраїлю є гранатове дерево та його плоди. Гранат – один з основних символів усього Сходу, а також поширений у європейській культурі. Його важливе значення зумовлене загальними характеристиками: червоним кольором плоду та цвіту, круглою формою, увінчується короною, внутрішнім розташуванням зерен, що втілює принцип єдності та цілісності множинного та різноманітного. У східних міфологіях гранат символізує безсмертя, духовне очищення, є втіленням раю, циклічного відродження природи, уособленням бога сонця, у християнській іконографії втілює ідею воскресіння.

Гранат є одним із важливих символів, що здатен передати красу, щедроти землі Ізраїлю, однак не тільки матеріальні, але й духовні, оскільки обіцяна Богом земля – це також і втілення всеохопної духовної чистоти. Засихання гранатових дерев пророки називають карою Божою (Хагаль 2:19).

Значення граната в юдейській традиції підкреслює наверх для ец-хаїм (ручок Сувою Тори) – рімонім. Саме слово «гранат» на івриті звучить як «рімон». Спочатку наверх декорували гранатами, доволі часто почергово із дзвіночками, створюючи пряму аллюзію з мантиєю первосвященика, згодом втрачається зв'язок із первинним образом, і рімонім моделюють на основі архітектурних форм і рослинної орнаментики.

Традиційним символом землі Ізраїлю є оливкове дерево, його гілки та плоди. Дерево, яке проростає на кам'янистій землі, з обмеженою кількістю води і здатне давати цінні плоди, в народній традиції стає втіленням народу Ізраїлю.

Асоціацією із землею Ізраїлю, а також Едемським садом постає зображення пальми. Відповідно до літературної та усної традиції – це фінікова пальма. Фініковими плодами, їхнім неймовірно солодким смаком славиться Земля Обітована. Перше місто Землі Обітованої, у яке ввійшли євреї під проводом Мойсея, було Єрихон – «місто пальм» (Повторення закону 34:3), у долині якого тече річка Йордан.

Зображення пальми, пальмових гілок, лулава й етрога поруч із менорою зустрічаються на ізраїльських монетах різних часів, зокрема на монетах періоду імператора Ірода (датовані після 37 р. до н. е.), 18 р. н. е., 54 р. н. е., періоду повстання Бар-Кохби (134 р. н. е.) (Приватний музей доктора Реувана Гехта в університеті Хайфи). Ці символи можна трактувати як втілення ідеї державності євреїв. Мотив пальмової гілки зустрічаємо в мозаїках підлог синагог в Єеріхоні VI ст., Сусії ранньовізантійського періоду, сформований із пальмових гілок, мірту та верби лулав, поруч якого етрог, декорував підлогу синагоги в Хамат Тверія VI ст.

У мистецтві євреїв Східної Галичини зображення стилізованої пальмової гілки доволі часто можна побачити в різьбленнях мацев, зокрема кладовищ у Бузьку, Бродах, Щирці, оздобленні свічників, ритуального посуду, торамантлах і порохетах. Варто зазначити, що особливо популярним використання пальмової гілки було в оздобленні ханукій. Свято Хануки є святом перемоги єврейського народу, перемоги світла над птьмою, а в багатьох культурах світу пальмова гілка є традиційною відзнакою переможців.

Символом землі Ізраїлю, її краси та неповторності, а також алюзією Райського саду є павич. У контексті загального для багатьох культур формування символічного значення образу павича викристалізується його трактування і в юдаїзмі. Павич згадується у священних текстах як втілення краси та досконалості божественного творіння.

У єврейському мистецтві зображення павича має давні традиції. На особливу увагу заслуговують мініатюри середньовічних рукописів, зокрема «Путівника розгублених» Маймоніда (Барселона, 1348 р.) [11], Молитовника, переписаного в Німеччині 1320 р. [12], акцент на образі павичів зроблено в мініатюрах «Каталонської Агади» XIV ст. [12]. Яскраво-сині павичі з розпущеними шлейфами в центрі композиції в оточенні пишної рослинної орнаментики розташовані на двох сторінках рукопису «Мішне Тора» Маймоніда (Лісабон 1471–1472 рр.) [13]. Зображення павичів було надзвичайно поширеним упродовж усієї історії розвитку європейського мистецтва, а в єврейській традиції мало власну конотацію, пов'язану з райським садом та Землею Ізраїлю, й активно використовувалося в декоруванні книг, ктубот, предметів ритуального та світського призначення.

У творах єврейського декоративно-ужиткового мистецтва, створених у Галичині в XVIII – першій третині XX ст., образ павича вводить у композиції ханукальних ламп. Декоративним акцентом виробу є пишний розгорнутий шлейф, який формує стінку лампи. Доволі часто митці зверталися до сформованої в мистецтві Сасанідського Ірану композиції з зображенням двох пав обабіч дерева або вазона. Найбільш популярним цей мотив є в латунних ханукальних лампах кінця XIX – першої третини XX ст., а також торашилдах кінця XVIII – початку XIX ст.

Отже, найпоширеніші мотиви в оздобленні пам'яток єврейського церемоніального мистецтва пов'язані із образом Землі Ізраїлю, її красою та щедротами. Використання мотиву виноградної лози та грона, смоківниці, оливи, квітів та плодів гранату, оленя, павича ставали постійним нагадуванням юдеям про священний зв'язок між Богом, його обраним народом та Землею Обітованою. Упродовж багатьох століть євреї засвідчували свою ідентичність також і завдяки мистецтву. Церемоніальні предмети оздоблювали зображення важливих символів, пов'язаних з образом Храму, Землею Ізраїлю, будовою всесвіту та ін. Водночас єврейська культура розвивалася в діалозі з культурами Західної та Східної Європи, вбираючи в себе основні риси провідних мистецьких стилів і досягнень народного мистецтва. Дослідження декоративно-ужиткового мистецтва євреїв Східної Галичини XVIII – першої третини XX ст. дає підстави стверджувати, що в мистецтві знайшли відображення надзвичайно складні історичні умови існування народу, прагнення зберегти давні традиції та історичну пам'ять, а також власну самотність та ідентичність.

Література:

1. Берешит // Пятикнижие с толкованием РаШИИ. – Иерусалим : Швут Ами, 2006. – 573 с.
2. Chorin Beith. Hagadah. France, Metz, 1767. ff 2 (64 s.); Beith Chorin. Haggadah shel Pessah im peirush M. Alsheikh (Hebrew). – Wien, 1813. – 52 f. [14; 19; 21; 28; 29].
3. Bonfrerius Jacobus. Tabula Geographica Terra Sancta. – Amsterdam, Franciscus Halma, 1709, 1717. – 1 арк.
4. Danckerts Theodore. Iudaea Sive Terra Sancta quae Israelitarum suas duodecim tribus destincta / Theodore Danckerts. – Amsrerdam, 1698. – 1 арк.
5. Elijah, Gaon of Vilna. Hebrew Map of the Land of Israel / Lithograph by Peretz Feinroth. – Warsaw, 1838.
6. Jansson Jan. Tabula Itinaria Patriarcharum Abrahami, Isssci et Iacobi. – Amsterdam, 1652.
7. Jode Gerard de. Terre Sanctae, quae Promissionis terra, est Syriae pars ea, quae Palaestina uocatur, description, Antwerp, 1578. – 1 арк.
8. Рашби Бааль Сулам. Зоар с комментарием «Сулам». Глава Итро / [ред. М. Лайтман]. – М. : Материалы Международной академии каббалы, [б. р.]. – 498 с.

9. Wulkan R. The Grape and the Vine: A Motif in Contemporary Jewish Textiles / R. Wulkan // Textile Society of America Symposium Proceedings. – DigitalCommons@University of Nebraska. – Lincoln, 1998. – P. 369–377.
10. Simonis J. Onomasticum Veteris Testamenti sive Tractatus Philologicus [Lexicon of the Old Testament with Philological Treatise]. – 1741. – 644 с.
11. Maimonides (Moses ben Maimon). “Guide for the Perplexed”. – Barcelona, 1348 // The Royal Library, Copenhagen.
12. Mahzor manuscript. – Germany, ca. 1320. – MS A 384, fol. 34r, S. // David Kaufmann’s Collection.
13. Maimonides (Rabbi Moses ben Maimon, aka the Rambam). Mishneh Torah. – Portugal (Lisbon), 1471–1472. f. 11v., f. 252v // The British Library.